

क्रे गहनेतेवि शंतिपुनः पुनः। एक एव हि सवैशो हृषी केशः परात्परः। १७। तं सेव्यमानः स तं सेव्यस्मि जगतां भवेत्। तं
 १८। एकः धर्मप्रदो विष्णुः को यदुत्तमो हरिः। एकः कामप्रदश्च को लोको मोक्षप्रदोऽयुतः। १९। शार्ङ्गं ये परित्यज्य
 देवमन्यमुपासते। ते सद्भिश्च बाहिः कार्या वेदहीना यथादिजाः। २०। श्रुते निवाक्यं व्यासस्य नेमिषारण्यवामि
 नः। प्रवेपमान हृदयाः परितो चुरिद्वयः। २१। ऋषय उचुः। पाराशर्यमुने मान्यस्य मस्माकं महामते। यतो वे
 दास्तस्माः पुराणा न्यपि वेत्ति पतः। २२। यतश्च कर्ता ह्यमसि महतो भारतस्य वै। धर्मार्थं काममोक्षाणां विभि
 श्रयं कृतो ध्रुवं। २३। तल्लक्षः को परश्चात्र लतः सत्यवती सुत। भवता यत्प्रतिज्ञा तं निश्चित्योक्षिष्यतर्जनी। २४।
 अस्मन्माणवकास्तत्र परितोऽप्येते न हि। प्रतिज्ञातस्यैव च सस्तव श्रद्धा भवेत्तदा। २५। यदा नंदवने शभोः
 प्रतिज्ञानां स्थितं वचः। गता वाराणसी व्यासश्च त्रविश्वेश्वरः स्वयं। न यत्र युगधर्मोऽस्मिन् चलन्ना वसुंधरा।
 २६। इति श्रुत्वा मुनिव्यासः किंचित्कृपितवधुदि। जगाम तूर्णं सहितः स्वशिष्यैर्युतो नितेः। २७। प्राप्य वारा
 णसी व्यासः स्नात्वा पंचनदे कृदं। श्रीमन्माधवमभ्यर्च्य पपोपादोदकं ततः। २८। ततः स्नानादिकं कृत्वा दृष्ट्वा
 यैवादि केशवं। पंचरात्रं ततः कृत्वा वेदत्रयैरभिवंदितः। २९। अग्रतः पठतः शंखे वदितमानैः प्रबोधितः। ज
 यविष्णो हृषी केशगोविंदमधुसूदन। ३०। अर्चुतां नंत ये कुंठमाधवापैद्रकेशव। त्रिविक्रमगदापाणे

शार्ङ्गपाणे जनार्दन। ३१। श्रीवत्सवक्षश्च कांतपीतांबरसुरांतक। कैवभारे वलिध्यसि नृंसारे केशि सुदन
 ३२। नारायणो सुररिपो कृच्छ्रो रेचतुर्भुजा देवकी हृदयानंदयशोदानंदवर्धन। ३३। पुंडरीकाक्षदेवारे द
 मोदरवलिप्रिय। ३४। वल्लारानिस्तुत हरे वासुदेव वत्सप्रद। ३५। विष्णुचमूस्ताक्षरिथ वनमालिनी तम
 अधोक्षजक्षमाधारपद्मनाभजलेशय। ३६। नृसिंहयज्ञवाराहगोपगोपालवत्सुभ। गोपीपते गुणातीत
 गुरुध्वजगोत्रभृत्। ३७। जयवाणूरमधनजयत्रैलोक्यरक्षण। जयनाथजयानंदजयनीलोत्पलद्युते। ३८।
 कोस्तुभोद्भितोरस्कृतनाथातु शोषण। रक्षरक्षजगद्रक्षामणे नरकहारक। ३९। सहस्रशीर्षपुंरुषपुंरु
 हुतसुरयप्रद। यदूतं यश्च भव्यं वै तवैकः पुरुषो भवान्। ४०। इत्यादिनाममाताभिः संस्तुतं नमालिने। स्वकुं
 देलीलयागायनं तं परया मुदा। ४१। व्यासो विश्वेश भवनं समायातः सुहृद्वत्। ४२। शानवापीपुरोभागे म
 हाभागवतैः सह। विशजमानसंलं वस्तुतसी यनदा मभिः। ४३। स्वयं तालधरो जातः स्वयं जातः सुनर्तकः
 पुण्डरीकनतल्लक्षः स्वयं श्रुतिधरो भवत्। ४४। नृत्तं परिसमाप्य शं व्यासः सत्यवती सुतः। पुनरुत्थं भुजं कृत्वा दक्षि
 णं शिष्यमध्यगः। ४५। पुनः पपावता नैव श्लोकां यानि योऽर्च्यैः। परिनिर्मयवाज्जालं सुनिश्चित्य स कृ
 द्बहु। ४६। इदमेकं परिज्ञातं सेव्यः स वै श्वरो हरिः। ४७। इत्यादि श्लोकसंघातं स्वप्रतिज्ञाप्रबोधकं। ४८।

या वसति सव्यासः सव्यमुस्तिष्ठ्य वेभुजं ॥ ४८ ॥ तस्तं भता यत्तदाहं स शैलः ॥ ४९ ॥ स्य लीलाया ॥ ५० ॥ कस्तं भश्चा
 २४ पितृना सीम्ने व्योसस्य सन्मने ॥ ४६ ॥ ततो गुह्यं समागम्य विष्णुर्व्यासमभाषत ॥ अपराधं महश्चाक्रम
 वता व्यासनिश्चितं ॥ ४७ ॥ तवेतदपराधेन भीतिमपि महत्तरा ॥ एक एव हि विश्वेशो द्वितीयो नास्ति क
 श्चेन ॥ ४८ ॥ न त्वसादादहं च कीलक्ष्मीशस्तत्प्रभावतः ॥ त्रैलोक्यं रक्षासामर्थ्यं दत्तं ते नेनेवेशं भुना ॥ ४९ ॥
 ननु तस्यापरमेष्ठ्यं मया लब्धं वरात्ततः ॥ ५० ॥ इदानीं स्तुहितं शंभुं यादमे शुभमिह सि ॥ अन्ये वापि नये
 कायं भवता शो मुषी दृशी ॥ ५१ ॥ पाराशर्य इति श्रुत्वा संज्ञया व्याजुहार ह ॥ भुजस्तंभः कृतस्तेन नंदिना द
 क्षिमात्रतः ॥ ५२ ॥ या कस्तंभस्तदुपाज्ञातः स्पृशामे कंठं कंदलीं यथास्तोत्रं भवानीशं प्रभवामि भवांत
 कं ॥ ५३ ॥ संस्पृश्य विष्णुस्तत्कंठं गुह्यमेव जगाम ह ॥ ततः सत्यवती सनुस्तथा स्तंभित दोलतः ॥ प्रारब्धवा
 न्महेशानं परिहृतुमुदारधीः ॥ ५४ ॥ व्यास उवाच ॥ यकोरुद्रो न द्वितीयो यत्तस्माद्भुजे वेकं नेह नानास्ति किंचि
 त् ॥ ५५ ॥ पृथग् यः कोपि वा कुत्रचिद्वा व्याचष्टांत यस्याशक्तिः समेये ॥ ५५ ॥ यः क्षीराब्धे मंदिराघातजातो वा
 लाभाच्छोकात्तच्छूटोत्तमीमः ॥ तं सोढुं वाकोपरो भून्महेशाय लीलाभिः कृच्छताम्राप विष्णुः ॥ ५६ ॥ २

२४

अधपंचायतनमाहात्म्यं ॥ १३४/५८
 श्रीरस्तु ॥ स्कंदपुराणे काशीखण्डे पंचनवति ॥ तमेधाये ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु सूत महाबुधे यथास्कंदेन भाषितं ॥ भविष्यं
 ममतस्याग्रे कंभयो ने महामते ॥ १ ॥ स्कंद उवाच ॥ निशामय महाभाग त्वं मे त्रायणे मेने ॥ पराशर्यो मुनिवरो यथाभो हमुपेय
 ति ॥ २ ॥ व्यस्य वेदान्तमहाबुधे निशारका प्रभेदतः ॥ अष्टादश पुराणानि सूतादीन्परिवाचय ॥ ३ ॥ श्रुमिस्मृतिपुराणानां रस्यं
 यस्याचीकरत् ॥ महाभारतसंज्ञं च सर्वलोकमनोहरं ॥ ४ ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वशान्तिकरं परं ॥ यस्य स्मरणमात्रेण ब्रह्मह
 त्यापिनश्च्यति ॥ ५ ॥ एकदा समुनि श्रेष्ठः पर्यटन् पृथिवीतले ॥ संप्राप्तो नेमिषारण्ये यत्र संति भुवीश्वराः ॥ ६ ॥ अष्टाक्षी
 तिसहस्राणि शो नकाद्यास्तपोधनाः ॥ त्रिपुंड्रितमहाभातास्त्वबिरुद्राश्च प्राक्लिपः ॥ ७ ॥ विभूतिधारिणो भक्त्या
 रुद्रसूक्तजपप्रिया न ॥ त्रिगाराधनसंस्तुताश्चि चनामकृत्तादरा न ॥ ८ ॥ एक एव हि विश्वेशो भुक्तिदोनान्य
 एव हि ॥ इति ब्रूयाणोऽनंतं परिनिश्चितमानसान् ॥ ९ ॥ त्रैलोक्यं समुनिव्यासस्तान्सर्वान्शिरिशात्मनः ॥ १० ॥
 स वैश्वरो हरिः ॥ ११ ॥ वेदेशाभाषणे चैव पुराणेषु च भारते ॥ आदिमध्यावसानेषु हरिरेकोऽत्र नापरः ॥ १२ ॥ स
 त्वं सत्यपुनः सत्यं त्रिसत्यं नमृषा पुनः ॥ न वेदादपरां शास्त्रं न देवोऽन्यतः परः ॥ १३ ॥ त्वक्ष्मीशः स्वर्गदोनान्यो ल
 क्ष्मीशोऽप्यवर्गदः ॥ एक एव हि लक्ष्मीशस्ततोऽप्येवोक्त्या परः ॥ १४ ॥ भुक्तिमुक्तिरिहान्यत्र नान्यो दाता जनार्दन ॥ १५ ॥
 तस्माच्च भुजो नित्यं सेवनीयः सुर्योऽसुखमिः ॥ विहाय केशवादन्ये सेवने लयमेधसः ॥ १६ ॥ संसारच

पितृहायापि गोष्ठो बालप्रपद्य। सुरापी स्वर्णहृदापि निःपावो स्याः स्मृतेर्जयात् ॥ ६६ ॥ पराशर्यस्तदा
रम्परां भुभक्तिपरो भवत् ॥ लिङ्गं व्यासं श्वरं स्थाप्य घटा कण्डिकाग्रतः ॥ ६७ ॥ किमिति भूषणो नित्यं नित्यं
तद्ग्राह्यभूषण ॥ ६८ ॥ स्मृतेः परो नित्यं नित्यं लिङ्गा च को भवत् ॥ ६९ ॥ इति श्री स्कंद पुराणे काशी खंडे स्कं
दागस्त्यसंवादे पंचनवतितमे ध्याये भेश्वर सर्वोत्तम सप्रतिपादक व्यास सिं धातः ॥

भागवते तृतीय स्कंधे चतुर्दशाध्याये दिति प्रतिकथ्य पञ्चाच । एतस्यां साध्वि संध्यायां भगवान् सतमावनः । परीतो भूतपर्व इति वेणा कृत पत्रराट् । स्मरान्
चक्रा बिलधूलिधुम्न विकीर्णवेद्यो तजटा कलापः । स समावर्गुणमलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देववक्त्रे ॥ २ ॥ नयस्य लोके स्वजनः परो वनात्प्राप्तो नो न क
श्चिद्दिग्दर्शः । वयं तैर्यचरणा पविधामाश्रमहेजां वत्सुकसंगं ॥ ३ ॥ यस्यानवद्याचरितमनीषिणो गणत्यविद्यापटलविषितसुखानि स्तसोभ्यानि शयो
पियत्स्वयं पिशाचचर्यामगमद्विः सता ॥ ४ ॥ हंसतियस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मनुरतस्या विदुषः समीहितं । ये वस्त्रमाभ्याभरणानुले
पनैः श्वभाजुनस्नात्मनयोपलालितं ॥ ५ ॥ ब्रह्माद्यायत्कृतसेतुपालायत्कारणं विश्वमिदं च माया । आज्ञाकरोतस्य पिशाचचर्या जहो
विष्मन्तश्चरितं विडम्बनं ॥ ६ ॥ इति ॥ स्कंद पुराणे ब्रह्मोत्तर खंडे शांडिल्य मुनि द्विजपत्नी संवादे । शांडिल्य उवाच । स सं ब्रवी प्रिय परलोको ह २५
तं ब्रवी मिसां ब्रवी म्युपमिष हृदयं ब्रवी प्रि । संसारमुल्लूख्य मसारमद्य जै नोः सारो यमीश्वर पदा बुरुह स्प सेवा ॥ १ ॥ ये नार्चयंति जिह्वि
शं समये प्रदोष ये नैर्विज्ञां व मपि प्रणमंति चान्ये । ये न कथां श्रुतिपुटे न विबंति मूढा स्ते जन्म जन्म सुभवंति नैरिद्राः ॥ २ ॥ ये वै प्रदोष सम ॥ ३ ॥
ये परमेश्वरस्य कुर्वन्त्यनन्यमनसोऽपि सरोजपूजोऽनिसं ब्रह्म धनधान्य कलत्रपुत्रसो भाग्य संपदधि कास्त इहे कलोके । शौकेना सशोला शरवरेजि

जगज्जनित्रो गोशं निवेश्य कनकांचितरत्नपीठे । रत्नविधानु मभिवांच्यति शूलपाणो देवाः प्रदोष समये नु भजेति सर्वे ॥ ४ ॥ वाग्रे वीधत वस्त्र
की शतमरयो वेणुं दधत्स प्रजेस्ता लोभधकरो रमा भगवतो जेय प्रयोगान्विता ॥ धिष्ठुः साद्रमृदंग वादनं पटुर्देवाः समंतां स्थिताः सेवंते त
प्रनु प्रदोष समये देवं भूता नीपतिं ॥ ५ ॥ गंधर्व वक्षप तगोरग सिधु साध्या विद्याधरा परवरा ष्वरसंगणाश्च । येनोत्रिलो क निलयाः सहभूत
वर्गेऽप्राप्ते प्रदोष समये हरपाश्वसे स्थाः ॥ ६ ॥ अतः प्रदोषे शिव एक एव पूज्यो धनान्ये हरिपूजनाद्याः । तस्मिन्महेदो विधिने ज्यमाने सर्वे
प्रसीदंति सुराधिनाथाः ॥ ७ ॥ एष ते ननयः पूर्वजन्म मित्रा ह्यणोत्तमः । प्रतिग्रहे र्वयो निन्ये दानाद्यैः स्वकर्मभिः ॥ ८ ॥ अतो दारिद्र्यमापनः पु
रा त्रसो द्विजभामिनि । तदोष पारहर्षि शरणां यातुं शंकरं ॥ ९ ॥ इति । शिवरहस्याख्ये तहा से पुष्पदंतारव्यगंधर्व राजा चरित महिमो
त्रे । महिम्नः पारंते परमविदुषो यद्य स दृशी त्यादिस्तुतः ॥ १० ॥ ॥ शिवयोगप्रदीपिकायां लिङ्गपुराणादि शैवतंत्रवचनानि । मायास
मेतः सकलो निष्कलः केवलः परः ॥ अस्ति नास्ति ह्याती तो वाङ्मनो गे चरात्मकः ॥ ११ ॥ अवर्णो वर्णसंयुक्तो विरूपो विश्वरूप
कृत् । परमात्मा परब्रह्मकाश्चिद्देवास्ति चिच्छिवः ॥ १२ ॥ शिवा दुसद्यत शक्तिः शांत्यतीता परात्मिका । अप्रमेयगुणोपेता जंमते सा
शिवा जया ॥ १३ ॥ सा शक्तिः पंचधा भिन्ना भवति ब्रह्मरूपिणी । पंचभूतानि कानित्यं तस्या आसीदिदं जगत् ॥ १४ ॥ आदो व्योम्नि
स्थितो ज्ञाति साक्षादेवः सदा शिवः ॥ सदा शिवा दीश्वरोऽपि संभूतः पवने स्थितः ॥ १५ ॥ ईश्वरादभवद्द्रोवन्को स्थित्वा प्रताप
वान् ॥ रुद्रादिष्णुर्महातेजा वारितत्वे व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ विष्णु तत्वे हितो ब्रह्मा पृथ्वी तत्वे व्यवस्थितः । एवं पराशक्तिज्जाता वि
श्वपाः पंचमूर्तयः ॥ १७ ॥ निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शांतिस्तथैव च । शांत्यतीतकलेयेताः स्थिता ब्रह्मादिभूतयः ॥ १८ ॥

२६ तयाशिवाज्ञयाहोतावर्ततेसमहोज्ज्वलाः ॥ ब्रह्मणोदेवतादैत्यामुनयोमनवस्तथा ॥ ९॥ स्वेदजाश्रवाऽऽजाः सर्वप्राणिनश्च जरायु
 जाः ॥ लघुगुल्मलला ॥ वृक्षाद्यनेकोद्भिज्जकेऽयः ॥ १०॥ गिरयः सरितश्चान्ये समुद्राश्च सरासि च ॥ संभवन्ति क्रमेण वत
 स्माच्छिवमयं जगत् ॥ ११॥ इति ॥ इति शिवमाहात्म्यसंग्रहः ॥

138
 5 C ✓

२६

यद्वाणोभूच्छीपतिर्यस्य यं तोल्लो केशो यत्स्यंदनोभूः समस्ता ॥ वाहावेदा यस्य येनेषु पाताहुग्धा ग्रा मा स्त्रो पु
 रास्तत्समः कः ॥ ५७॥ ३॥ यं कदपो वीक्षमाणः समानं देवे रन्ये भस्म जातः स्वपुं हि ॥ पोष्ये र्वाणैः सर्वविभ्वै क
 जेता को वास्तु त्पः कामजे तुस्त तोन्यः ॥ ५८॥ ४॥ यं जौ ये दो वेद नो ने य विहृ न्ने कर्नो वा वेधा नो मनो ने व वा
 णी ॥ त दे वे श मा द शः को ल्प मे धा य धा त्म्या द्वे ये त्य हो वि श्व ना थं ॥ ५९॥ ५॥ यस्मि न्म र्व य स्तु स र्व त्र स र्व
 यो वै क र्ता यो वि ता यो प ह त्ता नो य स्या दि र्घः स म स्ता दि रे को नो य स्या तो यो त क र्त्त न तो स्मि ॥ ६०॥ ६॥ यस्ये
 का रव्या वा जि मे धे न तु ल्या य स्या न त्पा ये क या चे द्र ल क्ष्मीः ॥ यस्य स्तु त्या ल भ्य ते स त्प ले को य स्या र्वा
 तो मो क्ष ल क्ष्मी र पू र ण ॥ ६१॥ ७॥ नान्यं दे वं ये न्म ह श्री म हे शान्ना न्यं दे वं स्तो मि शं भो र्क ते हं ॥ नान्यं दे वं वा
 न मा मि त्रि ने त्रा त्से त्यं स त्प मे न न्म षा न ॥ ६२॥ ८॥ इ धं या त्स्तो ति शं भुं म ह र्षि स्ता व न्मं दी शं भ वा व
 द्दु क्प्र सा दा त् ॥ त हो र्त्तं भं त्य क वो भ्रा वृ भा षे स्मा यं स्मा यं ब्रा ह्म णे भ्यो न मो वः ॥ ६३॥ नं दि के भ्य र उ वा
 र्च ॥ इ मं स्त वं म हा पु ण्यं या से न प रि की र्ति तं ॥ यः पठि ष्य ति मे धा वी ल स्य तु ष्य ति शं क रः ॥ ६४॥
 व्या सा ष्ट के मि धं प्रा तः पठि त व्यं प्र य त्त तः ॥ दुः स्य प्र या प श म नै शि च सा न्नि ध्य का र कं ॥ ६५॥ मा तृ हा ॥

स्तुतम् श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशं दुःसंयमि चरणं शरणं विधाय बोधाय ॥ मिदं त्वं दिकामृतसंकेः संशोधयामि चेत्तः स्वः ॥ १ ॥ भू सत्तायां ॥ भर्तृ हरिः ॥
 प्रवाच सुभाषणम् ॥ आत्मानं न मात्मनाभिः प्रदत्तं ॥ ति व्यपदिश्यते ॥ इति ॥ अस्तीत्यत्र न स्यात् ॥ तन्मभरणं प्राचष्ट इति नित्यं च ॥ संबंधिभेदात् स
 त्वेव भिन्नानां गवादिषु ॥ जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वशेषाव्यवस्थिताः ॥ १ ॥ तं प्रातिपदिकं च धातुं च प्रचक्षते ॥ प्र
 हाभाष्येपि ॥ न सत्तां पदाधो व्यभिचरतीति ॥ कृभ्यस्तयो हि क्रिया सामान्यवचनाः ॥ तेन सर्वधा तुषु आत्मभरणं
 सामान्यपाकादिकं विशेषः ॥ क्रिया य ॥ या वत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ॥ आश्रितकर्मरूपत्वात्सां क्रिये
 यभिधीयते ॥ १ ॥ गुणीभूतैरवयवैः समूहः क्रमजननं ॥ ब्रह्मा प्रकृत्यितोऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ १ ॥ अभेदः
 एकत्वं ॥ स चाहं कपरीभूत एकत्वादक्रममात्मकः ॥ पूर्वोपराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ॥ १ ॥ समूहः स तथाभू
 तः प्रतिभेदं समूहिषु ॥ समाप्यते न तोभेदे कालभेदस्य संभवः ॥ १ ॥ प्रतिभेदं प्रत्येकं ॥ क्रियाभेदाय कालसं
 रण्या सर्वस्य भेदिका ॥ तेनाभूदसिद्धाविव्यतीति प्रयोगाः ॥ कालानुपातिमद्रूपं तदस्तीति प्रतीयते ॥
 व्यवहारस्य सिद्धत्वाच्च येयं गुणकल्पना ॥ उपचारो हि मुख्यस्यासंभवादपदिश्यते ॥ १ ॥ क्रियायाः क्रमिकत्वं
 प्रधानोपेण सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥ मं तां नरसिद्धा क्रिया नृक्षदान्यपि हरिराह ॥ अनंतरं फलं यस्याः कल्पते
 तां क्रियो विदुः ॥ प्रधानभूतं प्रधानभूतं तादर्थ्यादन्यासां तु न दारव्यया ॥ १ ॥ अथवा ॥ जातिमये क्रियामाह र
 ने कल्पयति वर्तिनी ॥ असाध्य यान्ति रूपेण साध्या चोपलक्षिता ॥ १ ॥ अथवा ॥ अंते या वा क्रिया भावे

सा

११

मिश्रभेदेन चतुर्विधः। भविष्यतिगोणभाविष्यद्भेदेन भिधानास्ति। वर्तमानो मुख्यगोणभेदाद्विभिधः। वर्तमानसाम्रीये वर्तमानव
 जातिः सैव क्रियासूता। सा यत्केरुनु निष्पादे जायमानेव गम्यते। १। अथवा। स्वव्यापारविशिष्टानां सत्ता
 वा कर्तृकर्मणां। क्रियाव्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी। १। अत्रेवात्मनियामासत्ता सा क्रियाके श्रिदिष्य
 ले। भावएव हि धातुर्धृतिरिति चिन्तन आशयः। १। प्राप्तक्रमाविशेषाया क्रिया सैव मिधीयते। क्रमसू
 पस्य संहारे तत्सममिति कथ्यते। १। अथवा। बुधित्वात्ता निमन्नेतु बुधिसमा मथा परे। प्रसस्तात्ता भावे
 पु क्रियेति प्रतिज्ञानेते। १। बुधिरित्ते न बुधिप्रतिभास्या कारोत्रविशेषितः। १। इतिमाधनधातुवचनौ क्रियानि
 रूपणसमासः। अथ कालभेदः। कार्योपपत्तौ समर्थेनास्येन धर्मेण तत्तथा। आत्मनत्वेन गच्छेत्तत्सा चारिष्यन्त्य
 त्मानता। १। क्रियासु बंधरूपं चरध्यात्मा विनिर्गद्यते। संक्रांतविंशमेकत्र नामाह वर्तमानतां। १। सू
 क्तसाधनत्वेन का। त्प नि कक्षणे समुदायाकारेण विद्यमानं वर्तमानत्वमिति प्रथमपदार्थः। १। शब्दो
 न द्वितीयपदार्थः वर्तमानत्वक्षणान्तरसद्भावसूचनार्थः। १। न धर्मेण क्रमवत्त्वेनात्मनत्वेनात्मीयेन विद्यमानत्वेन। अस्मिन् समुदाये। १।
 विप्रभूतावयवः क्रियाकलापः प्रयोजकः संकलनबुध्वा रूढः प्रतिपत्तबुध्वा संक्रांतसत्त्वा एकताद्वर्तमानत्वात्तदभेदेन
 को वर्तमानश्चेति व्यपदिश्यते। २। क्रियोपाधिरयं भूतभाविष्यद्वर्तमानतां। एकादशाभराकारे विभक्तां प्रतिपद्यते। १। का
 लक्ष्मि शेषः। १। भूतः पचपविधस्तत्र भाविष्यंश्चतुर्विधः। वर्तमानो द्विधा रूपा न इत्येकादशकल्पना। २। अथ
 तना नद्यतनरूपा मिश्रः सामान्यरूपाश्चारा भेदाः अशंसायां भूतवत्त्वेनादिनातिदिष्टभूतकार्यभाविष्यान्विगो
 णभूतप इति पंचधा भूतकालः। परोक्षस्तु अनद्यतनभूतभेदेन केवलभूतभेद इति न पृथग्गण्यते। १। भूतना नद्यतनव्य
 विषयत्र

१०० त्रिभुवनविष्णु भूतभाविष्यादयो गोणवर्तमान
 नः १५ लेखकादयः भविष्यत्काले को लस्य १२।

अथ ज्ञानरक्षा १ तपः २ विसंवादाभावः ३ दुःखनाशः ४ सुरवाविर्भावः ५ इति पञ्च जीवन्मुक्तिप्रयोग विवेचनं
नानि १ अध्यात्मविद्या साधुसमागम वासनाक्षयमोक्षानिर्वाहः श्रितनाशोऽर्थाः
१३४ लोचनसंस्कारः ॥ विवेचनं विवृणुष्वित्तमः श्रीगणेशाय नमः ॥ जीवन्मुक्तिप्रकरणसंग्रहः क्रियते ॥ सारव्यसप्ततो ॥ दुःखत्रयाभिघा
५० ताजिज्ञासात्तदपघातकेहेतोः ॥ एतेसाध्यायेनैकांतात्यंततोऽभावात् ॥ इति ॥ दुःखत्रयाद्यन्यतमेन ॥ दुःखत्रयेवैवाभिघातेनतत्का
५ तमात्रयाधिकसंसारइतिविरक्तिः ॥ सामंद्यविरक्तिः ॥ पुत्रद्वारधनादीनामात्यनिकसुखावहत्वाभावात्पुत्रादिविषयोस्मिन्नु अ
नन्दिमेमाभूवान्निन्याविरक्तिः ॥ नोब्राह्मणदृष्टवानुश्रविकः ॥ सद्यविदुषिद्वयानि शययुक्तः ॥ इति ॥ या इह लोकेप
रलोकेचविरक्तिः ॥ सान्नीव्रतरा ३ तत्रमंदविरक्तौ न कस्मिन्नपिसन्यासेधिकारः ॥ तीव्रायांतु पर्यटना घशक्तौ क
दीवकसम्योशक्तौ बहुदकेधिकारः ॥ तीव्रतरायांतु इह जमानि हंसस्य ब्रह्मलोके ब्रह्मतेत्वावबोधकेहंसारव्य
सन्यासेधिकारः ॥ इह जमान्येव तत्सावबोधेणयांतु परमहंससारव्यसन्यासेधिकारः ॥ परमहंसाश्रमश्च
द्विविधः ॥ विविदिषासन्यासः ॥ विद्वत्सन्यासश्चेति ॥ विविदिषाश्रमोपि द्विविधः ॥ जन्मापादककर्मलो
गमात्रात्मनः ॥ प्रेषोच्चारपूर्वकदेउधारणाद्याश्रमरूपश्चेति ॥ विद्वत्सन्यासस्तु ॥ संन्यासापूर्यमेवस
ध्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः परतत्तंविदिनवद्वि ब्रह्मज्ञानिभिश्चिन्तयन्निर्मुक्तवासनाक्षय
यद्वारानिर्विकल्पके ब्रह्मणिचित्तविरांतयेसंपाद्यमानसंन्यासाश्रमरूपः ॥ अनोविदुसंन्यासैक
वोजनं जीवन्मुक्तिरामं ॥ मनोनाशवासनाक्षयसंपादनेन ॥ दुःखनाशोऽर्थाः ॥ श्रितनाशोऽर्थाः ॥
मेलसंज्ञान

यस्यानुभवप्रधानं धृतिप्रवर्तते। तद्विगोचराः सर्वमुच्यंते सर्वपातकेः। ११। जीवैर्लोकोविशुद्धाच्चित्तवर्जवैश
 योर्भिर्दोषाविधौ तत्रितो भेदः खड्गस्माकमनादयः। १२।
 योगवासिष्ठनिर्वाणप्रकरणे पंचदशाध्यायानामि। तत्र प्रथमे प्राणवह्यनुसंधानाच्चित्तविभ्रान्त्यानिर्वाण
 प्रसिद्धं शृंगोपाख्याने निरूप्यते १ देवपूजापिचिन्नविभ्रान्तिलक्षणं निर्वाणमिति निर्गुणदेवपूजाप्रकरणं २
 आदिनायकं ब्रह्मवांतर्भावितसर्वार्थं व्याप्यस्थितिमिति बिल्वारव्यानं ३ विचित्रजगच्चित्रविचित्रितापिअखं
 डेकरसानिर्विकल्पाघनीभूताचिदेवमहाशिलेति वक्तुं शिलारव्यानं ४ सर्वं ब्रह्मेवेति विवेकिनो युधौ कंबदि
 ताश्रमाविहितं हिंसादिरूपमापिकर्मचिन्ताविभ्रान्तिबाधकं न भवतीति वक्तुं अर्जुनोपाख्यानं ५ जननम
 रणापरपरास्यसंकल्परूपभ्रान्तिमात्रसिद्धान्तवास्तवीति वक्तुं शानरुद्रारव्यानं ६ सौष्ठवमौनसं पा
 दकविवेकप्रदर्शनाय वेनालप्रभारव्यानं ७ दुर्लभापिचिन्नविभ्रान्तिः स्वप्नपलेनैव लभ्यते इति वक्तुं भ
 गीरथारव्यानं ८ प्रतिबंधकपापसंचयक्षयापूर्वकं दुर्लभमप्यात्मज्ञानमाचार्यप्रयत्नोद्यममिति वक्तुं
 अनेकोपाख्यानगर्भादिरिषध्वजचूडालोपाख्यानं ९ वासनासागएव सर्वं भ्रम इति वक्तुं कचारव्यानं १०
 अविचारितरभ्यो यमहंकारः संसारे बंधाद्योच्यतीति दर्शयितुं मिथ्यापुरुषारव्यानं ११ समाधिनिर्वाणमहाक
 ललाटिलक्षणवत्प्राचिन्ताविभ्रान्तिः सिद्धयतीति वक्तुं भृंगीशारव्यानं १२ स्वविचारेण बोध्यमशक्यमपि न प
 त्तुं किं नो ज्ञानं शक्यमिति इदं कृष्णारव्यानं १३ बुधनवृत्त्यविभ्रान्तस्य लोकोक्तं यमहादेनास्तीति व्याख्यानं

138

5(10)

6

श्रीगणेशायनमः॥ नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत्॥ किमावरी
 वःकुहकस्यशर्मन्निभः॥ किमासीद्भूतनगभीरं॥॥ नमसुरासीद्भूतननेतर्हि नराभ्या अ
 द्र आसीत्प्रकेतः॥ आनीदवातं स्वधयातुदेकं तस्मात्स्थान्यनपरः किंचेनास॥ तम
 आसीत्तमसागुच्छमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमादृतं॥ तुल्येनाभवत्पितृतं यदासीत्तपसः
 सन्महिना जायते क॥॥ कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्॥ सतो बंधु
 मसति निरविंदहृदि प्रतीष्याकवयो मनीषा॥ तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्थिदासीत्
 दुपरि स्थिदासीत्॥ रेतो धाओ सन्महिमान आसन्स्वधा अवस्तास्रयतिः परस्तात्॥
 केले धाओ सन्महिमान आसन्स्वधा अवस्तास्रयतिः परस्तात्॥ को अथावेदक इह प्रवोच

रथो ३ नरः स्मिन् ।

पुनर्विंशतिं धामनृद्वयं धीरा अप्त्वा कर्मिणो

कुत आजाता कुत इयं विस्मृतिः ॥ अर्वाङ्गदेवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेदयत आब भूव ॥ इयं विस्मृतिः
र्यथ त आब भूव यदि वा ह धेय दिवान ॥ यो अस्या ध्यक्षः परमेव्यो मत्सो अङ्ग वेदय दिवान वेद ॥ ३ ॥
यो यज्ञो विश्वतः स्तुतुभिस्तत एक शतं देव कर्मेभिरायतः इमे वयंति पितरो य आयुः प्रवया पव
येसा सते तते ॥ पुमान् एनं तनु स गृह्णति पुमान् चित्तने अधिना के अस्मिन् ॥ इमे मयूर वा उपसेदु
रुसहः सामानि चक्रुः सत्सरां ग्योतवे ॥ कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानुमाज्यं किमासीत्
रिधिः क आसीत् ॥ छन्दः किमासीत्प्रगं किमुक्थं यद्देवा देव मयजंत विष्ट्वे ॥ अग्नेर्गायत्र्य म
वत्स युग्वोष्ठि ह या सविता संब भूव ॥ अनुष्टुभा सोमं मुक्थेर्महस्वान् ह हस्वते हृदितीवा च मा
वत् ॥ विराणि मन्त्रा वरुण योरभि श्रीरिदं स्य त्रिष्टुबिह भागो अद्भः ॥ विश्वान्देवां जगत्या विवे
शतेन चाक्षुः प्रक्षुषयो मनुष्याः ॥ चाक्षुः प्रेतो न क्रुषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणैः ॥ ५

नयं नम्ये मन्त्रा सा च ह सा तान् य इमं यज्ञं
मयजंतं पूर्व ॥ सहस्तो माः सह छन्दस आ
हतः सह प्रमा क्रुषयः सह देव्याः ॥

138

507

138/507

7